

РОЛЬ МІСТ І МІСЬКОГО ПРАВА У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Хомко Л.В.,

юрист

Розвиток місцевого самоврядування і муніципального права в Україні можливий за умов визнання, відстоювання та захисту універсальних європейських цінностей на засадах національної самобутності, що спонукає до порівняльно-історичного осмислення ролі міст і міського права у формуванні правової традиції українського народу.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципальне право, громада, громадяни, влада, держава, конституція, порівняльно-історичне правознавство, правова традиція, історико-правовий аналіз.

Развитие местного самоуправления и муниципального права в Украине возможно при условиях признания, отстаивания и защиты универсальных европейских ценностей на началах национальной самобытности, которая побуждает к сравнительно-историческому осмыслению роли городов и городского права в формировании правовой традиции украинского народа.

Ключевые слова: городское самоуправление, муниципальное право, общество, гражданин, власть, государство, конституция, сравнительно-историческое правоведение, правовая традиция, историческо-правовой анализ.

The development of local self-government and municipal law in Ukraine is possible under such circumstances as recognition, assertion and defence of universal European values on the grounds of national originality which induces to comparative and historical comprehension of the role of cities and municipal law in the formation of the legal tradition of Ukrainian people.

Key words: local self-government, municipal law, community, citizens, authority, state, constitution, comparative and historical jurisprudence, legal tradition, historical and legal analysis.

Нові напрями розвитку української історико-правової науки, сучасна методологія історико-правових досліджень дозволяють актуалізувати синтетичне вивчення складних суспільних явищ, необхідне не тільки для збереження вітчизняних правових традицій, а й для історіософського забезпечення юридичною наукою подальшого правового розвитку України. Актуальність даного дослідження обумовлено необхідністю створення та розвитку теоретичного знання про історію міського права, котре б відображало значення цього інституту у розвитку правової традиції українського народу.

Відтак мета цієї статті полягає в тому, щоб на підставі історико-правового аналізу визначити роль міст і міського права у формуванні правової традиції та оцінити внесок історії міського права у розвиток правової традиції українського народу.

Джерельною основою дослідження стали концептуальні положення, що містяться у працях таких науковців, як В. Антонович, О. Андрієвський, Д. Багалій, К. Віслобоков, М. Грушевський, Я. Дашкевич, Д. Зубрицький, І. Каманін, М. Капраль, Я. Кісь, М. Ковальський, П. Сас, Я. Ісаєвич, Г. Швидько, Н. Яковенко, Н. Білоус, Т. Гошко, Р. Делімарський, А. Заяць. Існує значна кількість історико-правових та порівняльно-правових досліджень, серед яких необхідно назвати праці вітчизняних та зарубіжних учених: П.Гураля, Ю. Лободи, П. Толочка, Б. Грекова, М. Грушевського, С. Дністрянського, М. Кобилецького, М. ван Кревельда, І. Ситара, О. Тихомирова та інших.

Для історико-правових досліджень міських громад і міського права останніх років [1] характерне істотне накопичення фактичного матеріалу, фундаментальний

аналіз якого фактично утвердив історію громад і муніципального права як окрему сферу наукового пізнання. Причому для цієї сфери цілком відповідною є думка М. А. Барга: «зайвий раз підтверджується вже помічена в теорії науки закономірність: періоди, які зазвичай характеризуються головним чином накопиченням фактичного матеріалу, завжди змінюються періодами, коли на перший план висувається завдання щодо його наукового осмислення і узагальнення. Власне, тоді коли наука є спроможною «поглянути сама на себе», на свою практику «з боку», відбувається перевірка, відточення і збагачення її пізнавальних засобів, які створюють передумови для переходу її на якісно нову ступінь дійсності, яка вивчається нею» [2, с. 108].

З-поміж основних функцій сучасної науки історії держави та права однією з найважливіших є функція виявлення сутності тих явищ, які відображаються терміно-поняттями «право», «громада», «держава» та похідними від них.

Серед історико-правових понять до поняття міське право, мабуть, в найменшій мірі були застосовані засади продуктивної наукової творчості, вказані В.І. Вернадським, а саме: проводити детальний аналіз; бачити за особливим загальне; не обмежуватися описом явища, а глибоко досліджувати його сутність і зв'язок з іншими явищами; не уникати запитання «чому»; простежувати історію ідей; збирати якомога більше відомостей про предмет дослідження із матеріальних джерел, переважно наукових.

Цивілізаційний та компаративний дослідницькі підходи найбільше відповідають цим вимогам у вивченні історії міського права в Україні, оскільки «право

є компаративним за своєю сутністю, соціально і культурно обумовленим, одним із домінуючих соціальних регуляторів; плюралізм форм буття права породжує багатоманітність його світоглядних, філософських, наукових, практичних, повсякденних рефлексій; право і його пізнання – «людиномірні» [3, с. 7].

Поєднання цивілізаційного та компаративного дослідницьких підходів базується на філософському розумінні історії як становленні духовних світів, колективних едностей, становленні культури, коли під цим терміном розуміють здобутки, які людина творить і через які долає саму себе [4, с. 513]. Таке розуміння поєднує міста, міські громади, міське право, правову культуру, правову традицію народу в історичну цілісність, яка дозволяє широко досліджувати сутність міського права і його зв'язок з іншими історичними явищами.

Порівняльно-історичне дослідження міського права в Україні необхідне для подолання тієї ситуації, яку дослідник правової традиції українського народу Ю.П.Лобода характеризує відсутністю «достатньо обґрунтованих концепцій віднесення правової традиції українського народу до тієї чи іншої з виділених на сьогодні правових сімей» [5, с. 135]. Його результати дозволяють висунути гіпотезу, що міське право в українських містах розвивалося в рамках європейської традиції міського права, для якої характерно:

- розуміння міських спільнот як окремого суспільного інституту, окремого типу політичного інституту;
- існування специфічних «міських» відносин, які існували лише в містах і не могли бути врегульовані поза ними;
- договірний характер формування міської спільноти, яка надалі виступає «колективним» суб'єктом права, тобто діє від імені всіх мешканців міста;
- міське право було правом спілки – інтегрованої, взаємозалежної громади, співтовариства;
- основу міського права складали звичаєве право, торгівельне право, статутне право;
- на традицію міського права істотно вплинули римське та канонічне право.

Ці характеристики європейської традиції міського права, безумовно, не є вичерпними, проте вони є своєрідними пробниками для спроб дати відповідь про цивілізаційну приналежність вітчизняної традиції міського права.

Аналізуючи риси, що дозволили середньовічним містам виділитися серед інших соціальних утворень, Макс Вебер писав, що, хоча парость міста західного типу можна знайти в інших культурах, головним чином близькосхідних, міська «громада» у повному сенсі цього слова з'являється тільки на Заході. На його думку, щоб скласти повноцінну міську громаду, поселення, насамперед, має переважати в організації торгово-економічних відносин. Крім того, середньовічне місто характеризує такі ознаки: 1) укріплення; 2) ринок; 3) вільна промисловість; 4) власний суд і хоча б частково автономне право; 5) відповідна форма об'єднання са-

мих городян, а також тяжіння до союзів між містами; 6) хоча б часткова автономія й автокефалія, тобто самоврядування і управління органами, в обранні яких городяни брали участь; 7) існування цехів, які борються проти патриціату; 8) наявність суперечностей між купцями і ремісниками [6, с. 149].

У монографії «Розквіт і занепад держави» сучасний дослідник Мартін ван Кревельд виділяє міські спільноти як окремі, четвертий тип політичного інституту, який необхідно було перемогти, перш ніж з'явилась можливість створення сучасної держави [7, с. 132].

Яким би чином не утворювалися середньовічні міста (на місці старих античних, перетину торгових шляхів, недалеко від місць видобутку корисних копалин тощо), вони з самого початку були корпоративними утвореннями. Якими би привілеями вони не володіли і яким способом вони їх не отримали, ці привілеї були дані не окремим особам, а всім громадянам, які будучи жорстко відділені від сільського населення, володіли статусом «вільних». У цьому сенсі міста суперечили самим принципам феодалного правління, заснованого на взаємопереплетних правах вищих по відношенню до нижчих [7, с. 133].

Становлення міських форм життя в Київській Русі відбувалося за трьома основними шляхами містобудування: торгівельно-ремісничим, общинно-феодалним і державним [8, с. 175]. Проте незалежно від способу утворення давньоукраїнські міста постійно намагалися унезалежитися від центральної влади. Про це свідчить не тільки утворення міст-держав (міських волостей), а й значна роль самоврядного за характером органу – давньоруського віча. Б.Д.Греков вважає, що велику роль у вічі відіграли купці і ремісники, до голосу котрих князі і бояри повинні були прислухатися, а інколи йти їм на поступки [9, с. 360]. Аналізуючи історично тривалу дискусію про вічеву традицію, П.Ф.Гураль стверджує, що «віче було верховним органом влади міст Київської Русі протягом X – початку XIII століть, що функціонували у всіх землях-волостях і через ці органи народ мав відповідний вплив на хід політичного життя» [10, с. 94].

Літописні джерела стверджують, що віче було вищим органом порівняно з князем, оскільки могло усунути його від влади. Проте, як підкреслював М. Грушевський, «змагань до обмеження княжої влади, у тодішньої суспільності не було: земля не мала ані охоти ані спромоги до самоуправи; тому ж то, коли почався рух (в XIII ст.) проти київсько-дружинного устрою, земля, виломлюючись від свого режиму, розпалася на дрібні автономні громади. Для управи землі в її цілості в тодішніх обставинах конче потрібний був князь, тому ми й не стрічаємо спеціальної ворожнечі до сеї інституції зі сторони тих, хто інтересувався політичною цілістю землі, противно – стрічаємо виразні вказівки, якою безпорадною почувала себе земля без князя» [11, с. 223].

Такі відносини між міськими громадами та князем дозволяють сучасним історикам права стверджувати, що гарантії порядку, бажаних відносин міста шукали не в правових нормах, не в зобов'язаннях, а в особистості князя, тобто знайти князя, котрий жив би душа в душу з громадою, здійснював б у всьому її бажання – це га-

рантя від усіх невлаштованостей і конфліктів між громадою і князем, а тому частіше за все практикувалося заміна князя іншим [10, с. 97].

Як центри багатства та виробничої діяльності міста могли вимагати політичних поступок в обмін на людей, гроші і зброю. М.Грушевський характеризував тогочасне міське життя як творчий елемент у політичній організації й політичних відносинах [11, с. 374-375].

Урбанізаційні процеси на українських землях були зупинені монголо-татарським нашествям. Розвиток міських громад був перерваний, за браком документальних джерел дискусійним залишається питання про історичну наступність у розвитку міського права.

Поступове відновлення руських міст започаткувало чимало соціальних процесів, серед яких достатньо виразним є процес запозичення міського права, насамперед магдебурзького.

Історико-правовий аналіз цього етапу розвитку міських громад і міського права на українських землях постає перед складною проблемою розмежування звичаєвого та міського права. Міські відносини у містах Київської Русі регулювалися звичаєвим правом. Про визначальну рису цього права влучно написав відомий український вчений С. Дністрянський: «не держава є безпосереднім ініціатором звичаєвого права – як твердять деякі вчені, – а народ, його поодинокі соціальні групи у своїй життєвій і ніким не здержаній силі» [12, с. 30-31]. Традиційно вважається, що звичаєве право є результатом соціальної практики більших спільнот, ніж міської чи сільської громади. Цитований нами С. Дністрянський у праці «Про істоту права звичаєвого» пише: «В родині, роді, племені і т. п. створюються спершу основані на етнічному ґрунті звичаї, які поступово повільно входять в тіло і кров даного союзу, коли виступ проти встановленої норми загально вважається за порушення даного союзу. Коли після того ця норма стає органічною потребою даного суспільства, тоді вона набирає сили, яка надає їй авторитарного характеру і з цієї хвили існує право» [13, с. 50].

Звичаєве право, яке було основним, а можливо єдиним правом для міст Київської Русі (важко говорити про сформоване князівське право того часу), не могло в повній мірі регулювати міські відносини пізнішого часу. Насамперед тому, що воно як справедливо зауважив С. Дністрянський, було етнічним за своїм характером, а міські громади в період відновлення міст стають поліетнічними внаслідок колонізації, зростання кількості іноземних купців, ремісників тощо. По-друге, входження українських земель до складу інших держав, позбавило українські міста статусу міст-держав, політичних центрів волостей.

Саме тому сучасні вчені сходяться на думці, що німецьке міське право (магдебурзьке) впроваджували ще руські князі [14, с. 135]. Зважаючи на це, можна вважати, що міське право було наступною за звичаєвим, другою історичною формою права, що істотно вплинула на формування української правової традиції.

Загалом звичаєве та міське право можна розглядати як дві складові української правової традиції – ет-

нічну та європейську. Причому не ізольовані складові, а такі, що взаємно збагачували одна одну.

З огляду на результати порівняльно-історичного дослідження міського права в Україні важко погодитися з абсолютизацією певних суперечностей між звичаєвим та міським правом. Зокрема, Ю.Лобода у монографії «Правова традиція українського народу» стверджує, що серед суттєвих особливостей загальної історії українського народу є сприйняття елітою європейської культури при пануванні традиційного звичаєвого устрою у середовищі абсолютної більшості народу, яку становив селянський стан. Це дало науковцю підстави для узагальнення про домінування звичаєво-правової культури як чинника правового розвитку у ХХ ст., що призвело до унікального перенесення звичаєво-правових за формою та змістом правових інститутів у нові умови модернізованого урбаністичного способу соціальної організації [15, с. 205]. Така думка має право на існування, проте залишає поза межами процесу формування української правової традиції досить чисельне українське міщанство. А ґрунтовне дослідження М.Кобилецького «Магдебурзьке право в Україні» доводить, що магдебурзьке право поширювалось не тільки на українські міста, а й села [14, с. 286]. Реципували магдебурзьке право шляхом прямого застосування, і при кодифікації українського права, мало місце прийняття духу (ідей та методології) міського права, низки його засад, врешті решт, концепції створення правових норм.

Отже основними внесками історії міського права у розвиток правової традиції українського народу є:

- створення правової основи для розвитку міського самоврядування, поступового формування муніципальної влади як окремої гілки влади;
 - становлення інституту громадянства міста, визначення правового статусу міщан як окремого стану;
 - встановлення формальної рівності мешканців міста, забезпечення права громади на самоврядування;
 - надання світського політичного характеру містам;
 - рецепція римського приватного права;
 - фактично почалося формування такого джерела права, як нормативно-правовий акт, закон [16, с. 28];
 - прискорений розвиток інституту права власності і торгового права;
- забезпечення правового зв'язку між українськими містами, які знаходилися на території різних держав;
- поширення участі народу у міському самоврядуванні і на судову владу [6, с. 156].

Висновки. Порівняльно-історичний аналіз міського права довів єдність традиції міського права, її неперервність і генетичний зв'язок з іншими елементами правової традиції українського народу, насамперед, звичаєвим правом. Конкретно-історичні особливості міського права цілком вписуються у таке розуміння правової традиції, коли всі різномірні, несхожі між собою елементи у системі і становлять єдину правову традицію українського народу, категорія якої, на відміну

від категорій правової культури чи правової свідомості, виявляє не те специфічне, що характеризує кожен етнокультурний компонент, а навпаки, виявляє те спільне, що об'єднує все розмаїття правового життя народу упродовж багатьох поколінь у єдину грандіозну правову систему [15, с. 261].

Відтак осмислення історії міського права в Україні стає наріжною проблемою розвитку не тільки сучасно-

го муніципального права, а й правової системи загалом. Видається, що в Україні недооцінена роль статутів міст як джерел права. Мешканці міст практично не приймають участі у розробці та прийнятті статутів, не володіють знаннями про їх зміст тощо.

На часі ґрунтовна просвітницька та інформаційна робота з метою залучення до творення сучасного міського права якнайширших верств міського населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. – Львів: ЛьвДУВС, «Край», 2008 – 468 с.
2. Барг М.А. О двух уровнях марксистской теории исторического познания. Вопросы философии. 1983. № 8. – 316 с.
3. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади // Авт. докт. юр. наук – Київ, 2006 – 35с.
4. Реймон Арон. Избранное: Введение в философию истории: Пер. с фр. – М.: ПЕР СЭ, СПб: Университетская книга, 2000 – 543 с.
5. Лобода Ю. Правова традиція українського народу: цивілізаційний підхід // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). – Львів: Край, 2009 – 336 с.
6. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса: АО БАХВА, 2001 – 328 с.
7. Кревельд Мартин ван. Расцвет и упадок государства // Мартин ван Кревельд; пер. с англ. под. ред. Ю.Кузнецова и А. Максеева. – М.: ИРИСЭН, 2006 – 544 с.
8. Толочко П.П. Київська Русь.–К.: Абрис, 1996 – 357 с.
9. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: Госполитиздат, 1953 – 568 с.
10. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження // Дисертація на здобуття наукового ступеня докт. юр. наук. –Львів, 2009 – 462 с.
11. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIX ст. (Пам'ятки історичної думки України). – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
12. Дністрянський С. Звичаєве право та соціальні зв'язки // Часопис правничо-економічний. – Львів, 1902 – т. IV, V.
13. Dniestrzanski S. O istocie prawa zwyczajowego. – Lwów, 1906 – 76 с.
14. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.
15. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоритичного дискурсу) – Львів: Світ, 2009. – 280 с.
16. Ситар І.М. Правові системи сучасності (західна традиція права): навч. посібник – Львів, ЛьвДУВС, 2009. – 408 с.